

Bir Osmanlı Hükümdar Şairi Olan Murâdî (III. Murad) Divanında Dünya Tasavvuru

World Conception in the Divan of Murâdî (Murad III), an Ottoman Ruler Poet

ÖZET

Çalışmamız, bir Osmanlı hükümdar şairi olan Murâdî (Sultan III. Murad)'nin divanından hareketle dünya tasavvurunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Sultan III. Murad, Murâdî mahlasıyla Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler yazmış divan sahibi bir şairdir. Oldukça hacimli olan divanı, tasavvufi muhteva açısından da oldukça zengindir. Murâdî divanında dünya teması yoğun bir şekilde yer almış ve bu tema çoğunlukla İbn-i Arabî ekolüne bağlı yazar ve şairlerde olduğu gibi vahdet-i vücûd düşüncesi çerçevesinde, tasavvufi bir boyutta şiire yansımıştır.

Murâdî divanında, dünya kavramı; dünyanın mâhiyeti, dünyanın faniliği, dünya-ukbâ ilişkisi, dünyayı ve ukbayı terk düşüncesi çerçevesinde putlaştırılmaz yer alır. Muradî, dünyayı, fani, ölümlü, vefâsız, dert ve mihnet yüklü ve akıllı kimsenin bel bağlamayacağı bir alanış yurdu olarak tesvir eder. Geçmişte birer güç sembolü olmuş kral ve hükümdarların parlak hayatlarının ölümle sona erişini, hiç bir itibarı olmayan bir kölenin ölümlünden farklı görmeyerek sahip olduğu servet, mevki gibi dünyalıkların geçici olduğunu vurgular ve dünyevî gücü. Bununla beraber dünyayı mutlak anlamda menfi gören anlayışları ise reddeder. Murâdî, insanı yüceltip ebedileştirecek olan düşüncenin, dünya ve ukbayı kalben terk etmek olduğunu, böylece kalbin arınacağını dile getirir. Ona göre dünya ve ukbâ yüklerini üzerinden atmış olan bir kalbin temennisi ancak yegane gerçek varlık olan Allah (c.c) olur. Murâdî'nin dünya tasavvurunda nihâi maksadının tasavvufi bir yönleştire Allah'a vuslat olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sultan III. Murad, Murâdî, Dünya, Terk

ABSTRACT

Our study aims to determine the conception of the world based on the divan of Murâdî (Sultan Murad III), an Ottoman ruler poet. Sultan Murad III is a divan poet who wrote poems in Turkish, Persian and Arabic under the pseudonym Murâdî. His divan, which is quite voluminous, is also very rich in terms of Sufi content. In Murâdî's divan, the theme of the world is intensely included and this theme is reflected in the poetry in a mystical dimension within the framework of the idea of vahdat al-wujûd, as in the writers and poets affiliated to the Ibn-i Arabî school.

In Murâdî divan, the concept of the world takes place within the framework of the essence of the world, the mortality of the world, the relationship between the world and the world, and the idea of leaving the world and the world to come. Muradî depicts the world as mortal, mortal, unfaithful, burdened with trouble and misery, and a land of delusion that no wise person would rely on. He does not see the end of the bright lives of kings and rulers, who had been symbols of power in the past, as different from the death of a slave with no dignity, emphasises the transience of worldly possessions such as wealth and position, and does not idolise worldly power. However, he rejects those who see the world in an absolute negative sense. Murâdî states that the thought that will glorify and eternalise the human being is to abandon the world and the world to come, thus purifying the heart. According to him, the wish of a heart that has thrown off the burdens of the world and the world to come can only be Allah (swt), the only true being. Murâdî's ultimate aim in his conception of the world has a Sufi aspect.

Keywords: Sufism, Sultan Murad III, Murâdî, World, Abandonment

GİRİŞ

Tasavvuf tarihinde, özellikle erken dönem tasavvuf klasiklerinde dünya kavramının, daha çok “-denâet-” kökünden gelen “alçaklık, kötülük” anlamları ile kullanıldığı görülmektedir.² Bu menfi anlam yanında dünya kelimesi “yakın olmak” manasına gelen dünüvv kökünden türeyen, “en yakın” anlamına gelen “-edna-” kelimesinin müennes şekli olarak da yaygın bir kullanım alanına sahiptir.³ Kur'an-ı Kerim'de, “en yakın” anlamında el-hayâtü'd-dünya tamlamasında hayat kelimesinin sıfatı ve çoğunlukla ahiret ve ahiret hayatının karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu yakın hayatın ardından gelecek olan hayata da “sonraki hayat” anlamında âhiret adı verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yaşanan hayat “el-hayâtü'd-dünya” isminin yanısıra, “âcile, ûlâ” vb. isim ve sıfatlarla anıldığı gibi sonraki hayat olan ahiret ise “ukbâ, dârü'l-karar” gibi isim ve sıfatlarla anılmıştır.⁴

Fuat Sünger¹

How to Cite This Article
Sünger, F. (2023). “Bir Osmanlı Hükümdar Şairi Olan Murâdî (III. Murad) Divanında Dünya Tasavvuru”, International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:8, Issue:56; pp:4453-4465. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/ASRJOURNAL.74101>

Arrival: 08 November 2023
Published: 29 December 2023

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tasavvuf, Erzurum, Türkiye. ORCID: 0000-0003-2633-2401

² İzzedin Kâşânî, Mahmud b. Ali Natanzî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Mifîâhu'l-Kifâye)*, Çev. Hakkı Uygur, Kurtuba Kitap, İstanbul 2010, s.368; Hayrani Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf*, Cimtay Matbası, İstanbul 1981, s.105; Süleyman Uludağ, “Dünya”, DİA, X, 22; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara 1997, s.229.

³ Rağıp el-İsfahani, el-Hüseyn b. Muhammed b. El-Mufaddal, *Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, (Çev.: Yusuf Türker), Pınar yayınları, İstanbul 2010, s. 557-558.

⁴ Uludağ, “Dünya”, 22.

Kur'an-ı Kerim'de yeryüzü için arz kelimesi kullanılmış, dünya ise dini ve ahlaki bir terim olarak kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de dünya ve mâsivadan yüz çevirip Allah'a yönelmek "*tebettül*" olarak ifade edilmektedir.⁵ Dünya ve ahiret arasında bir tercih yapma sözkonusu olduğunda ahiretin tercih edilmesi istenmiş⁶ dünyayı tercih ise kınanmıştır.⁷ Kadın, evlat, altın, gümüş, cins atlar, davarlar ve ekinler, insanoğlunun hoşuna giden dünya hayatının süsleri olarak ifade edilmiştir.⁸ Bununla beraber, aldatici, oyalayıcı, maksattan uzaklaştırıcı, gaflete düşürücü, gelip geçici bir süs olması dünya hayatının başlıca özellikleridir.⁹ Aynı zamanda dünya, aldatici bir geçinme,¹⁰ oyun ve oyalanmadan¹¹ ibaret fânî bir hayat olarak tanımlanmaktadır. Buna mukabil ebedi olan ahirete yönelik amellere engel olmayan dünya hayatının meşrû ve mübah olduğu aynı zamanda bir nimet ve mutluluk vesilesi olduğu unutmamalıdır.¹² Hz. Peygamber, birçok hadis-i şerifte çevresini dünyaya düşkün ve maddeye tutkun olmamaları yönünde uyarmıştır. Dünyaya meyleden ashabına, Allah katında dünyanın cılız bir ölü oğlak kadar bile değerinin olmadığını ifade etme gereğini duymuştur. Dünyaya tutkuyla bağlanmayı yasaklayan Hz. Peygamber, sürekli ibadetle meşgul olup kendilerini ve ailelerini dünya nimetlerinden büsbütün mahrum eden, bir tür ruhbanlık hayatına yönelenlerin tavrını da tasvip etmemiştir.¹³ Hz. Peygamber'in yaşam ve tavsiyelerinin canlı şahitleri olup İslam'ı anlama ve yaşama hususunda öncü bir nesil olan sahâbe-i kirâm ifrat ve tefritten uzak itidâl üzere ortaya koydukları bir dünya yaşantısıyla sonraki nesillere rehberlik etmiştir.¹⁴

Kur'an ve Sünnet temelli bir zühd hareketi olarak başlayan tasavvufta, sûfilerin dünya tasavvurunun Kur'an ve Sünnet çerçevesinde şekillendiği görülür. Bu bağlamda dünyanın mahiyetine yönelik yorumlar önem kazanır. Sûfilere göre, insanı Allah'tan uzaklaştıran gaflete düşüren, ruha karşı nefsi besleyen her şey; mal, mülk, itibar, menfaat, mevki, şöhrat vb. unsurlar dünya olarak değerlendirilmiştir.¹⁵ Ariflerin büyüklerinden biri olan Ebû Süleyman Dârânî, insanı Allah'tan alıkoyan herşeyi uğursuz saymıştır.¹⁶ İmam Rabbânî, dünyayı altınla kaplanmış pislik, şekerle karıştırılmış bir zehir olarak anar ve akıllı kimsenin onun değersiz metasına aldanmayacağını belirtir.¹⁷ Yine bir kısım zâhid ve sufi, dünyayı yılan, zehire, cadıya, fahişeye benzetip¹⁸ dünya ile ahiretin birlikte yürümeyeceğini belirtmişlerdir. Dünyayı ahiretin kuması olarak değerlendirmiş biri memnun edildiği ölçüde diğerinin rahatsız olacağını ileri sürmüşler, gafletin sebebi saydıkları dünyayı, dönüşü olmayan üç talakla boşadıklarını dile getirmişlerdir. Bu zümreler tarafından dünya ve ahiret, birinden uzaklaşıldığında diğerine yaklaşılacak doğu ve batı gibi değerlendirilmiştir. Dünya ve ahiretten biri mamur olduğu ölçüde diğerinin harap olacağını ileri sürmüşlerdir.¹⁹ Tasavvuf düşüncesinde, dünyanın kozmik yapısına yönelik olmayan bu menfi bakış, insanı büsbütün dünyaya meylettirip asıl hayat olan ahiret hayatını unutturan bir dünya algısına yöneliktir.²⁰

Sultan III. Murad (1546-1595), Osmanlı imparatorluluğun gücünün ve sınırlarının en yüksek seviyelere ulaştığı²¹ XVI. asrın son çeyreğinde 1574-1595 yılları arasında hükümdarlık yapmış, on ikinci Osmanlı Sultanı ve yetmiş yedinci İslam halifesidir.

Sultan III. Murad, Osmanlı padişahları içerisinde ilmi seviyesi en yüksek kabul edilen padişahlardan biridir.²² İlmi yanında irfani ve edebi yönünün de oldukça güçlü olduğu görülür. Sultan III. Murad, devrinde ilmi faaliyetlere, kültür ve sanata büyük bir destek vermiş, sanatçılara kıymet verip onları himaye etmiştir. Onun bu desteği sadece maddî yardım ve himaye etmekten ibaret değildir. Güçlü bir edebi kültüre sahip olan Sultan III. Murad,²³ aynı zamanda oldukça verimli bir şair olarak bu edebi kültüre bizzat katkı sağlamıştır. Arapça ve Farsça'yı bu iki dilde şiir yazacak kadar iyi bilen Sultan III. Murad, Osmanlı hükümdar şairlerinden olup Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç dilde Murâdî mahlasıyla şiirler yazmıştır. Türkçe divanı, Muhibbî (dedesi Kanuni Sultan Süleyman)'den sonra en hacimli ve aynı zamanda tasavvufî muhteva yönünden en zengin divanlardan biridir.

⁵ Müzzemmil, 73/8, Ömer Yılmaz, "*Tasavvuf Kültüründe İnsan-Dünya İlişkisi*", Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 8/18 (Ağustos 2007), 193, Uludağ, "Dünya", 22.

⁶ Duhâ, 93/4, Ö. Yılmaz, a.g.m., s.193

⁷ İbrahim, 14/3; (Nâziât, 79/37-39), Ö. Yılmaz, a.g.m., s.193.

⁸ (Al-i İmrân, 3/14)

⁹ Uludağ, "Dünya", 23, (el-Kehf 18/46).

¹⁰ Al-i İmrân, 3/185.

¹¹ (Muhammed, 47/36).

¹² Ö. Yılmaz, a.g.m., s.193.

¹³ Ö. Yılmaz, a.g.m., s.194.

¹⁴ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s.297.

¹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1991, s.146.

¹⁶ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma'* (İslam Tasavvufu), (Haz. : Hasan Kâmil Yılmaz), Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996, s.45.

¹⁷ İmam Rabbânî, Ahmed Bin Abdullah Bin Zeynelabidin Es-Serhendî El Farukî, *Mektubat*, (Çev.: M.M. Zirek), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 1996, s. 153.

¹⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâü Ulûm'd-Din*, I-IV, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1993, III/ 465-466; Cebecioglu, a.g.e., s. 229; Osman Nuri Karadayı, *Aşık Tarzı Şiir Geleneğinde Tasavvuf*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s.438.

¹⁹ Uludağ, "Dünya", s. 23.

²⁰ Hatice Dilek Güldütuna, *Sibel Yel, Ken'an Rifâi'de Dünya Algısı ve Dünya Hayatının Önemi*, Sufiye Dergisi, sayı: (12), 2022, s.205; Altuntaş, a.g.e., s.106; Uludağ, "Dünya", 22; Ö. Yılmaz, a.g.m., s.193.

²¹ Ömer Faruk Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, Osmanlı Yayınevi, İstanbul 1999, s. 252.

²² İsmail Hamî Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011, III, 272; Halil İbrahim İnal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008, s.2; Ö. F. Yılmaz, a.g.e., s. 251, s.272.

²³ Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1403. s.1402.

Murâdî'nin şiirlerinin muhtevasına bakıldığında tasavvufî karakterde olduğu görülür.²⁴ Vahdet-i Vücûd düşüncesi, şiirde çok yoğun bir şekilde ortaya çıkar. Peçevî, mübalağalı denilebilecek bir şekilde, her sözünün vahdet-i vücûdu ıspatlar nitelikte olduğunu dile getirir.²⁵ Ali Emiri, Sultan Murad'ın eserlerinde kâinatın hakikat sırlarını ifade ettiğini ve Hakk'ı zikrettiğini ifade eder.²⁶ Hammer, şiirlerin tasavvufî ve tevhid içerikli olduğunu beyan etmesinin yanısıra Murâdî'nin, şiirin tasavvufa temayülünü teşvik etmek gibi bir rol üstlendiğini dile getirir.²⁷

Bu çalışmamızda, saltanat ve hilafet sahibi olan Sultan III. Murad'ın Murâdî mahlasıyla yazmış olduğu şiirlerinden hareketle dünya tasavvurunu tespit etmeyi amaçladık. İçerisinde Arapça ve Farsça şiirlerin de bulunduğu Türkçe divanında yer alan dünya ve ahiret ile alakalı beyitler çalışmamızın çerçevesini oluşturdu. Tasavvufî bir muhtevaya sahip olduğunu gördüğümüz bu beyitleri tahlil etmek suretiyle onun dünya tasavvurunun oluşmasında tasavvufun rolünü ortaya çıkarmaya çalıştık. Siyasî, iktisadî ve dinî otoriteyi elinde bulundurmış bir hükümdar şairin dünya tasavvurunun oluşmasında bütün amillerin yanında tasavvufun rolünün de dikkate değer olduğunu düşünerek bu tespiti gönül zenginliğinin yansıması olan şiirleri üzerinden yapmaya çalıştık.

DÜNYANIN MÂHİYETİ

Murâdî divanında dünya temasının oldukça yoğun bir şekilde yer aldığı ve bu temanın çoğunlukla vahdet-i vücûd düşüncesi çerçevesinde, tasavvufî bir boyutta şiire yansımış olduğu görülür. Dünya kavramı divanda, dünyanın mâhiyeti, dünyanın faniliği, bir hayal olduğu, ölümlü oluşu, vefasızlığı, akıllı kimsenin fani dünyaya bel bağlamayacağı, dünyanın dert ve mihnet yurdu oluşu dünya-ukbâ ilişkisi çerçevesinde yer alır. Bunların yanında bir hükümdar olarak sahip olduğu servet, mevki vb. her türlü dünyalığın fanilikle malûllüğüne sıkça atıfta bulunarak dünyanın ve sonrasında ukbbânın terkini salık vererek fena makamına yönelişi terennüm eder.

Sultan III. Murad'ın dünya tasavvuru da diğer İbn-i Arabî ekolüne bağlı yazar ve şairler gibi vahdet-i vücûd düşüncesi çerçevesinde şekillenmiştir. Vahdet-i vücûd esasına göre, mutlak anlamda var olan sadece Allah'tır (c.c). Âlem, Allah'ın (c.c) varlığının çeşitli tecellilerinden ibarettir. Haktan başka şeyler izafidir. Bize var olarak görünen eşya, nefsimiz cihetiyledir.²⁸ Birçok âlemi müşâhede ettiği söyleyen Murâdî, nihayetinde vahdeti ihtiyar ettiğini belirtir:

İkide üçde gördü 'âlemi çün

Anun için bir eyledi yüzini Murâdî G 1556/2

'Âlem-i hicret dedür çün kâ'inâtun 'âlemi

Âdem oldur kim anun vahdet ola dâ'im demi Murâdî G 1474/1

Murâdî, vahdet-i vücûd düşüncesinin bir yansıması olarak bütün varlık âlemini hayalden ibaret görmüştür. Her türlü iktisadî ve siyasi güce sahip bir Osmanlı padişahı olmasına rağmen bir hayal dünyası olan bu âlemi gönül gözünden²⁹ uzak tutmuş, dünyevi bir gâye haline getirilen mal-mülk ve makam-mevki gibi dünyalıklardan basîretle yüz çevirmiştir:

Dünyâya mâ'il olma vü hayrân seyrine

Zıll-ı hayâldur bu temâşa gelüp geçer Murâdî G 476/3

Hayâlat-ı cihânı dâfi 'iz 'ayn-ı basardan biz

Anı zann itme sen kim mâl ile câha yüz tutduk Murâdî G 681/4

Murâdî, divanında dünyanın mahiyetini keşfetme çabası içerisindedir. Bu çaba, onu dünyadan hareketle âlemlerin vasfını öğrenmeye sevkeder.³⁰ Buna yönelik olarak sürekli devinim halinde olan dünyadan hareketle âlemlerin vasfını ve âlemler içinde dünyanın mahiyetini öğrenmek ister:

Kamu 'âlemlerün vasfını sordum çerh-i devvâra

Benüm tâb-ende mâhuma haber virdi karârumda Murâdî G 1294/2

Murâdî, âlemleri anlamaya yönelik bir takım sorular sormuş, şiirde mahiyeti tam olarak anlayamayan muammalarla örülü bir anlam çerçevesinde bu sorular cevap burmuştur. Bu cevapların, "yüz aydınlatıcı haberler almanın coşkusu" gibi muammalarla³¹ şiire yansımış olması, ulaşılan bilgilerin sırî mahiyette özel bir bilgi olduğunu gösterir: Nitekim bu bilginin, başka bir beyitte âlem-i suğra ve âlem-i kübrayı keşfe yönelik elde edilen mahrem bir bilgi olduğu açık bir şekilde teyid edilir:

²⁴ Sultan Üçüncü Murad, *Murâdî Divanı*, (Haz.: H. Ahmet Kırkkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015, s. 44-45.

²⁵ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1999, II, s.1.

²⁶ Kırkkılıç, a.g.e., s.44.

²⁷ Hammer (Baron Joseph Von Pursstaall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1990, IV, s. 58; Kırkkılıç, a.g.e., s.44.

²⁸ Mustafa Tatçı, *Yumus Emre Divanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, I, s. 309.

²⁹ Bkz. Süleyman Uludağ, "Basîret", DİA, V,103.

³⁰ Uludağ, *Tasavvuf Deyimleri Sözlüğü*, s.39.

³¹ Bkz. İsmail Durmuş, "Muamma", DİA, XXX, 320-321.

*‘Âlem-i aşgar u ekberde gezer çün bu Murâd
Ğayriler irmediler irdi Murâdî hareme Murâdî G 1350/5*

‘Âlem-i Aşgar’ı ve ‘Âlem-i Ekber’i Ayne’l-Yakîn³² müşahede ettiğini beyan eden Murâdî, bu fanî âlem için sebat yurdu olan ahiretin göz ardı edilemeyeceğini yakîni (açık ve kesin bilgi)³³ bir bilgi ile ortaya koyar:

*‘Âlem-i aşgarı kübrâda gören ‘ayn-ı yakîn
Bu fenâ ‘âlem için kormı yire cây-ı sebât Murâdî G 179/2*

Murâdî, âlemlerin mâhiyetini anlama çabasında âlem-insan ilişkisini de açık bir şekilde sorgulayarak bu ilişkinin önemine dikkat çeker. Âlemin anlaşılmasının, kainat içerisinde seçkin bir konumu olan insanın anlaşılmasıyla mümkün olabileceği hakikatine vurgu yapar. İnsan, âlemdeki bütün mertebeleri kendisinde toplayan câmî bir varlıktır ve bu yönüyle bütün hakikatleri varlığında cem etmiştir.³⁴Bu bağlamda âlem-i suğra olarak vasfedilen insan, bütün âlemlerin aslıdır, yaradılış sebebidir. Gerçekte kainat, ağacın çekirdekte dürülü olduğu gibi insanda dürülmüştür. İnsan, “illet-i gâiyye” olduğu için asıl, mevcudat ise fe’rdir. İnsan, zâhiren küçük fakat hakikatta büyük bir âlemdir.³⁵

*Ey Murâdî gel berü ‘âlem nedür âdem nedür
Her ne kim var ise gevher cümleye kân eyledi Murâdî 1465/5*

İnsanların ilmi ve irfani birikimlerinin eşit olmadığı bir gerçektir. Dolayısıyla âlemi mertebelerin herkes tarafından aynı derecede bilinmesi de mümkün değildir. Bazı ince ve anlaşılması zor bilgilerin yüksek idrâk seviyesine sahip şahsiyetler arasında bir sır olarak muhafaza edildiği bilinmektedir.³⁶ Murâdî’nin talep ettiği hususlardan biri de âlemi mertebelerden haberdar olmayan, bu kemâle sahip olmayan kimselere bu hususlardan bahsedilmemesidir. İdrâk edenler için bir hakikat olan bu hususu, nadanlar için bir sır olarak görmüş ve bu sırrın ehil olmayanlardan gizlenmesini istemiştir:

*Dime ‘âlem an kim ol habîr olmaya ‘âlemden
Murâdî ‘âlem oldur kim vire bu feyze ma ‘nâyı Murâdî G 1491/5*

Osmanlı hükümdarları içerisinde ilmî ve irfânî yönden ileri seviyede olduğu ifade edilen Murâdî,³⁷ sahip olduğu ilmî ve irfânî birikimle âlemleri idrâk ettiğini ve bu müktesebat neticesinde ferâgata yöneldiğini beyan eder:

*‘Âlemi bildi ‘ilmi oldı delîl
Oldı pes ‘âlem-i ferâgatda Murâdî G 1220/2*

Dünyanın Fâniliği

Murâdî Divanı’nda dünyanın mahiyeti ile ilgili ana temalardan biri dünyanın fâniliğidir. Murâdî, dünyayı, fanî, ölümlü,³⁸vefâsız, dert ve mihnet yüklü³⁹ ve akıllı kimsenin bel bağlamayacağı⁴⁰ bir aldanış yurdu olarak tasvîr eder.

Kur’ân-ı Kerîm’de birçok ayette dünyanın fâniliği vurgulanır. Dünya hayatının bir oyun ve eğlenceden⁴¹ ibaret olduğu, aynı zamanda bir aldanma yurdu⁴² oluşu dile getirilir.

Sûfilerin çokça zikrettikleri bir hadis-i şerifte yaratan nezdinde dünyanın kıymetsizliği şu şekilde dile getirilir: “Eğer dünyanın Allah katında sivrisineğinin kanadı kadar bir değeri olsaydı kâfire bir yudum su vermezdi⁴³ Dünyaya menfi bakışın bir yansıması olarak alçak-kıymetsiz anlamlarında kullanılagelen “dünya-yı denî”⁴⁴ tamlamasının Murâdî divanında da yer aldığı görülür:

*Gör bu dünyâ-yı denî kimseye kılmadı vefâ
Cümle ‘âlem bulısar câm-ı memât ile fenâ Murâdî MÜ 38*

³² Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Ayne’l-Yakîn”, IV, 269-270.

³³ Cebecioğlu, a.g.e., s.765.

³⁴ Güldütuna, Yel, a.g.m., s.205.

³⁵ Cebecioğlu, a.g.e., s.101.

³⁶ Necdet Tosun, “Sir”, DİA, XXXVII 115.

³⁷ Danişmend, a.g.e., s.2; Ö. F.Yılmaz, a.g.e., 251; İnal, a.g.e., s. 72.

³⁸ Divan, b.b. G 42/2, 131/4, 176/4, 179/2, 189/2, 355/1, 355/5, 405/2, 431/5, 434/4, 472/1, 473/1, 473/3, 476/3, 483/1, 530/1, 742/5, 794/4, 1091/3, 1290/3, 1396/1.

³⁹ Divan, b.b. G 21/1, 21/4, 42/2, 88/1, 210/2, 295/1, 424/1-2, 677/1, 677/2, 765/4, 868/3, 1545/1, 472/2, M 42/4, 45/4.

⁴⁰ Divan, b.b. G 101/1, 295/3, 542/3, 1438/4

⁴¹ (Hadîd, 57/29).

⁴² (Âl-i İmrân, 3/185).

⁴³ Tirmizî, Zühd, 13.

⁴⁴ Süleyman Uludağ, a.g.m., s. 22.

Murâdî dünyayı, derdi, tasası, sıkıntısı, belâsı, cefası çok olan bir yer olarak değerlendirir⁴⁵ “*Dünya-yı denî*” olarak vasfettiği dünyanın en belirgin özelliklerinin başında vefasının kıtlığı buna mukabil cefasının da çokluğu gelir. Süleyman Çelebi’nin “Çün sefer kıldı cihândan Mustafâ, *Dünyâdan hiç kimse ummasın vefâ*”⁴⁶ diyerek Hz. Mustafa’ya vefâ göstermeyen bu cefâkar ve kıymetsiz dünyadan O’nun da vefa ummadığı görülür:

Aldanma vefâsına aslâ denî dünyânun
Bir lahza safâsında yüz dürlü cefâ vardur Murâdî G 506/3
Dilâ bu dâr-ı dünyâdâ sanur mısın vefâ vardur
Vefâsı yirine bi’llâhi bin renc ü ‘ana vardur Murâdî G 295/1

Yaratılmış her varlık fanî olduğu gibi dünya da fanîdir ve fanîlik vasfına sahip olan her şey hakikatte kıymetsiz görülmüştür. Murâdî’nin dünyayı alçak, kıymetsiz olarak vasfetesinin temel sebeplerinden biri de şüphesiz onun faniliğidir. Bu düşüncesi şiire şöyle yansır:

Ey Murâdî çün bilürsin bu cihân fânîdür
Nice bir eyesin herkese ‘arz-ı ahvâl Murâdî G 794/5
Gûş-ı hûşûna alup dinle Murâdun sühanın
Bağ-ı dehrün güline bakma ki ol solsa gerek Murâdî G 742/5

Murâdî, yaratılmış her varlığın bir hicrette olduğunu “*‘Âlem-i hicretededür çün kâ’inâtun ‘âlemi*” (Murâdî G 1471/1) diyerek belirtir. Taze bir gelin coşkunluğuyla gelinen dünya hayatında karar kılınmaz. İnsan da göçer, insanın coşunluğuna şahit olan ‘âlem de göçer. Hicretin varlığa mündemiç, bütün âlemleri kuşatan bir gerçeklik olduğunu dile getirir:

‘Arûs- nev gelür bir bir ana damad olur ‘âlem
Karâr itmez bir iki gün gider ‘âlem dahı bâda Murâdî G 1290/3
Cây-ı sükânâ olmadı pes bir rıbât-ı köhnedür
Bu cihânun her ki geldi kendi göçdi dârına Murâdî G 1257/3

Dünyanın gecici bir konak, bir menzil, bir misafirhane ve yeni bir geline benzetilme temalarına⁴⁷ Yunus Emre Divanı’nda rastlanır:

Bu dünyaya gelen kişi âhir yine gitse gerek
Müsafirdür vatanına bir gün sefer itse gerek Yunus Emre G 139/1
Bu dünya bir gelindür yeşil-kızıl donanmış
Kişi yeni geline bakubanı toyamaz Yunus Emre G 105/3

Dünyanın faniliğinin yanısıra mal-mülk, makam, şöret vb. her türlü dünyalığın da fani oluşu birçok mutasavvıf şair tarafından dile getirilmiştir. Muhammet İkbâl (v.1938), geçici olan dünyada elde edilen başarıların ve her türlü maharetin de fanilikle mâlûl olduğunu söyler.⁴⁸ Murâdî’ye göre, dünya da dünyalıklar da aldatıcı bir hüviyete sahiptir. Fani dünyalıkları elde etme çabasını “*kuru kavga*” olarak niteler ve bu aldatıcı mücadeleden uzak durmayı telkin eder:

Cihâna aldanuben kalma çün fenâ olıser
Bu mâl u milki nidersin ki çün hebâ olıser Murâdî G 483/1
Kuru gavgâsını arduna atgıl sen bu dünyânun
Kamu mâl ile câhun kalmayısar sana bellü bil Murâdî G 809/3

Murâdî’nin fani olan dünyalıkları elde etme çabasını “*kuru kavga*” olarak nitelendirmesi gibi Niyâzî Mısırî⁴⁹ de bir beytinde dünya sevdaları peşinde koşmayı “*kuru dava*” olarak niteleyerek özünde aynı bakış açısını ortaya koyar:

Terk it kırı da ‘vayı hem ‘ucb ile rıyayı
*Mısri ko o sevdâyı Sübhan’a irem dırsen*⁵⁰

⁴⁵ Ahmet Ögke, “Alvarlı Efe Hazretleri’nin Hülâsatü’l-hakâyık’ında Bir Mâsivâ İmgesi Olarak Dünya”, C. Gündoğdu (Ed.), Uluslararası Hâce Muhammed Lutfi (Alvarlı Efe) Bildirileri: 25-26 Nisan 2013- Erzurum: Bidiriler (ss. 483-491); Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2013, s.487.

⁴⁶ Süleyman Çelebi, *Mevlid (Vesiletü’n-Necât)*, (Haz.: Faruk K. Timurtaş, MEB Yayınları, İstanbul 1990, İstanbul, s. 77.

⁴⁷ Süleyman Çelebi, *Mevlid (Vesiletü’n-Necât)*, (Haz.: Faruk K. Timurtaş, MEB Yayınları, İstanbul 1990, İstanbul, s. 77.

⁴⁸ Muhammed İkbâl, *Cebrail’in Kanadı*, Furkan Yayınları, İstanbul 1983, s.97; İsa Çelik, *Muhammed İkbâl’in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, s.298.

⁴⁹ Niyâzî Mısırî, 12 Rebülevvel 1027’de (9 Mart 1618) Malatya’nın Aspozi kasabasında doğdu. Asıl adı Mehmed’dir. Şiirlerinde, ilim tahsili için bir süre Mısır’da kashımdan “Mısri” mahlasıyla “Niyâzî” mahlasını kullanmış, bu ikisinin birleşmesinden meydana gelen Niyâzî-i Mısırî, Mısri Niyâzî ve Şeyh Mısri diye tanınmıştır. Bkz. Mustafa Aşkar, “Niyâzî-i Mısri”, DİA, XXXIII, 166-169.

Dünyanın hicret yurdu oluşunun en önemli göstergesi şüphesiz olümdür. Ölüm sadece insana mahsus değil bütün varlık âlemini bekleyen bir âkıbetdir.⁵¹Murâdî, insanın, ilahi bir nefha⁵² ile başlayan varlık nöbetinin dünya safhasının ölüm nidasıyla tamamlandığını ifade eder:⁵³

'Âlem fenâ durur çün anla Murâdî hâli
Her kişi nevbetinde surnâ-yı mevî Murâdî G 1563/5

Her gün nice edemoğlunu ejdarha misali yutan vefasız dünyaya dayanmamayı salık verir:

Dünyâyı tekye kılma ki bir bi-vefâ durur
Her günde nice âdemi yir ejderhâ durur Murâdî G 477/1

Bu fani dünyada ölüm, şâh, gedâ ayırımı yapmadan eceli gelen her insanı, şirin canından ayırır. Murâdî, servet ve saltanat sahibi bir padişâh olduğu halde ölüm karşısında çaresizliğini dile getirir. Dünyada kendilerini aziz olarak görenlerle, zelil sayılanların toprağın altında eşitleneceğini, ölümlü bütün ayrımların ortadan kalkacağını söyler. İnsanın toprağın altına, kabre konulması aynı zamanda her türlü şan, şöret ve mevki gibi tutkuyla bağlanan her türlü itibar kaynağının⁵⁴ ayaklar altına alınmasını, hakir ve perişan olması olarak değerlendirir:

Cân-ı şîrînden nice şâh u gedâyı ayırur
Eylemişdür kara yir altında şâhrum pâ-y-mâl Murâdî G 785/2

Her türlü makamın faniliğini, tarihe atıfta bulunarak devirlerinde büyük bir siyasi, iktisadi güç ve şöhrete erişmiş Cem, Kubâd, Darâ, İskender gibi kralların, padişahların akibetleri üzerinden hatırlatır. O'na göre her biri dünyada birer güç ve kuvvet sembolü haline gelmiş olmalarına rağmen ölüm karşısında hiç bir itibarı olmayan bir gedâdan (köleden) farkları olmamıştır:

Kanı Cem ü kanı Kubâd toprakların savurdu bâd
İşitmedün mi n'oldılar Darâyile İskenderi Murâdî G 1545/4

Murâdî, fânî olan dünyada kendi sahip olduğu makam ve mevkinin de fânî olduğu gerçeğini vurgular. Hakikatte çok uzun olmayan dünya hayatında elde edilen üstünlükler de çok uzun ömürlü olmayacaktır. Bu gerçeklikten hareketle dünyada gönül bağlanan şeylerden pek fazla bir şey umulmamasını tavsiye eder:

Âkibet dünyâ geçer çün kim bilürsin ey gönül
Ne umarsın iki günlük mansıb ile câhdan Murâdî G 1052/3

Murâdî, "ey merd-i akıl" diyerek hitap ettiği akıllı olan kimselerin gafletten kurtularak dünya mülküne gönül vermemesini ister. Bu hitapla akıl sahibi fakat aklını sadece dünya menfaatleriyle sınırlamış *akl-ı me''âş*⁵⁵ sahibine seslenir. Bu yurdun, akıl sahibi hiç kimsenin gönül bağlayamayacağı fani olan dünya yurdu olduğunu, dolayısıyla kimsenin burada ebedi kalamayacağını ihtar eder.⁵⁶

Aç gözün ey merd-i 'âkil dâr-ı dünyâdur bu dâr
Hiç bilür tutar mısın ebed bunda karâr Murâdî G 355/1

Ebedi olan Ahirete kıyasla dünya hayatının kısalığını Yunus Emre de şöyle beyan eder:

Geldi geçti ömrüm benim,
Şol yel esip geçmiş gibi.
Hele bana şöyle geldi;
Şol göz yumup açmış gibi⁵⁷

Ölümlü, fani, vefasız, derdi cefası çok, kıymetsiz olarak türlü adlandırmalarla menfi şekillerde vafsettiği cihâna meyletmeyen kimselere akıllı demenin uygun düşeceğini belirtir:

Meyl eylemeyen cihâna ey ey dil
'Âkil diyeler ana sezâdur Murâdî G 542/3

⁵⁰ Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısri Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 278.

⁵¹ Tatçı, a.g.e., I, 243.

⁵² (Hicr, 54/29).

⁵³ Divan, b.b. G 405/5, 474/3, 477/1, 677/1, 742/4, 794/5, 962/4, 1054/4, 1422/2, 1545/1.

⁵⁴ Mustafa Çağrı, "Câh", VII, 14.

⁵⁵ Sadece dünyayı düşünen akıl. Bkz. Süleyman Uludağ, "Akıl", II, 246-247.

⁵⁶ Divan, b.b. G 355/1, 405/5, 742/4, 1091/3, 1422/5.

⁵⁷ N. Ziya Bakircioğlu, *Yunus Emre Divanı*, Ötüken Yaayınları, İstanbul 1981, s.94.

Bir çok olumsuz sıfatla insanı aldatan bu dünya bir dâru'l-gurûrdur. Bir yönüyle aldanış yurdu olan dünya bir başka yönüyle imtihan yurdudur. Sürûrdan yoksun fanilikle malûl olan dünya hayatının bir sonraki durağı dünyanın nakısalardan uzak olan Ahiret yurdudur:

Dâr-ı fânî durur bu dâr-ı gurûr
Kimse bulmadı bunda hiç sürûr Murâdî G 530/1
'Ömre mağdur'⁵⁸ olma bâzâr oldu tîz
Hâlümüz n'ola gele çün rüst-e hîz Murâdî M 24/1

Birtakım sûfiler, duyular aracılığıyla idrak edilen dünyanın kendinden sonra gelen başka bir âlemin kontrolü altında bulunduğunu Teozofik⁵⁹ bir felsefî yaklaşımla ortaya koyarlar. Hakk'ın yaratmasının bir göstergesi olarak dünya ve ahiretin zorunlu olarak ardarda gelmesi aslında âlemin bir olduğunu gösterir.⁶⁰ Bu düşünceye göre dünya ve ahiret safhaları, bir olan âlemin birer yansımasından ibarettir. Buna göre dünya ile sınırlı olmayan, kendisinden sonra gelen ahiretle güçlü bir bağı olan ve hakikatte fani olmayan bir dünya gerçeği ortaya çıkmış olur.

Allah'ın (c.c), ruhundan üfleyip⁶¹ yaratmasıyla varlık sahnesine çıkan insan, fanilikle perdelenmiş ebedi bir hayata sahiptir. İnsan hayatının dönüm noktalarından biri olan ölüm, edebi eserlerin pek çoğunda genellikle faniliğin bir remzi olarak kullanılır. Murâdiye göre ölüm, sadece dünyanın faniliğin remzi değil aynı zamanda dünya ile ahiret arasında bir köprü gibidir. Bu iki dünyayı birbirine bağlamak suretiyle ilahi menşeli olan insan hayatının aslında ebedi olduğunu gösterir.⁶² Hayat ile ölümü iki yüzlü ayna metaforuyla dile getiren Murâdî, oldukça özgün bir yaklaşımla insan hayatının yekpare olduğunu iddia eder. Bir hakikat olarak gördüğü bu fikrinin can kulağıyla dinlenilmesini ister:

Gûş-ı cân ile Murâdun kavlini kıl istimâ
İkiyüzlü âyine oldu hayât ile memât Murâdî G 168/6

Dünya-Ukbâ İlişkisi

Murâdî divanında bir çok yerde dünya-ahiret ilişkisinin ele alındığı görülür. Dünyaya yönelik menfi bir bakışın ağır bastığı görülür. Fakat bu menfi bakış, insanı büsbütün dünyaya meylettirip asıl hayat olan ahiret hayatını unutturan bir dünya algısına yöneliktir.

Murâdî, dünya-ukba ilişkisinin doğru bir şekilde anlaşılmasında basiretin insan için çok müessir bir muallim olduğunu salık verir. Kendisinin de âgâh bir gönülle dünyayı iyi ve kötü yönleriyle tanıdığını belirtir. Şüphesiz dünyayı anlamaya yönelik bu tümel bakışla dünya ile ahiret arasındaki sıkı münasebet ortaya çıkarılır:

Kamu örgendi eyü yavuzunu dünyânun
Gör Murâdî gözün aç nice mu'allamdür dil Murâdî G 804/5
Revzen-i çeşmümde hakkiyet görür eşyâ sıfat
Anun için bildi dil dünyâ vü mâfihâ sıfat Murâdî G 173/1

Basiret sahibi oldukları kadar aynı zamanda bu âlemin ötesini düşündüren bir akl-ı ma'âda⁶³ sahip arifler,⁶⁴ Ahiretin ilk durağı olan kabirde yatanların lisanı halleriyle şahitlik ettikleri hakikati görür, Hakk'ın hesap soracağı korkusuyla dünyaya gönül vermezler:

Milk-i dünyâyâ gönül virmez Murâdî 'âkilin
Havf-ı Hakdan kabî dâ'im tolu bâk olmuş yatur Murâdî G 405

Akıl ve gönül birlikteliğiyle dünyanın ahiret ile olan bağı doğru bir şekilde anlamak, dünyayı mutlak anlamda menfi gören anlayışların önüne geçecektir. Bu minvalde dünya, ahirete bakan yüzüyle büyük bir kıymeti haizdir:

Bu cihân mülki Murâdî kılar 'ukbâyâ nazar
Gel berü anla bunu kim nice dünyâdur bu Murâdî G 1197/5

⁵⁸ Beyitte geçen "mağdur" kelimesi beytin anlam bütünlüğüne uymamaktadır. Bir okuma hatası olabilir. Kanaatimizce bu kelimeye lafzi benzerlik taşıyan "mağrur" kelimesi anlam bütünlüğü sağlamaktadır ve kuvvetle muhtemel beyitte kullanılan doğru kelime budur.

⁵⁹ Teozofik kavramı için Bkz. Berk Yüksel, Ökültizm ve Teozofî, 01.03.2023, <http://www.felsefetası.org>

⁶⁰ Zafer Erginli, "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünya Algısına Toplu Bir Bakış", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XV, II, Bursa 2006, 55-56. (Hic, 15/28-29).

⁶² Bekir Toğaloğlu, "Ölüm", DİA, XXXIV, 35. Burada sözkonusu edilen ebedilik, sadece Allah (c.c.)'a mahsus olan bekâ sıfatı değildir. İnsan hayatının ebediliğinden kasıt, aslında bir bütün olan insan hayatını sadece dünya safhasından ibaret görmeyip elest bezmiyle başlayıp dünya ve ahiret safhalarıyla devam eden bir bütünlük içerisinde daha uzun bir şekilde değerlendirmedir. Bkz. Metin Yurdagör, "Bekâ", V, 359-360.

⁶³ Bkz. Süleyman Uludağ, "Akıl", DİA, II, 246-247; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s.15-16.

⁶⁴ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s.15; Cebecioğlu, a.g.e., s.98.

Dünya-Ukba ilişkisini dile getiren bir hadis-i şerifte: “*Dünya ahiretin tarlasıdır*”⁶⁵ buyrulur. Murâdî, dünyanın faniliğini vurguladıktan sonra bu hadis-i şerife telmihte bulunur. Beytin “*Her ne zer‘ eyler kişi anı biçer*” mısrası hadis-i şerife mana itibariyle telmihten öte manzum bir tercümesi mahiyetindedir.

Çün fenâdur ‘âkabet dünyâ geçer
Her ne zer‘ eyler kişi anı biçer Murâdî M 14/3

Allah (c.c) insanı, bu taayyün âlemine, insanın herhangi bir seçimi olmaksızın insanlık mertebelerini tamamlamak üzere göndermiştir.⁶⁶ Murâdî, insanlığın atası Âdem (a.s)’in ahirete yönelik ezeli yolculuğunun (râh-ı ‘adem), O’nun çocukları için de zorunlu bir yolculuk olduğunu ifade eder:

Ne rahat olacak yirdür bu me’vâ
Çün âhır yolumuz râh-ı ‘ademdür Murâdî G 522/2

Bu ezeli yolculukta “fenâ-dâr” olarak zikredilen dünyanın karâr eylenecek bir yer olmadığı vurgulanır. Bu yolculuğun, asıl kalıcı olan ahirete yönelik oluşu onu önemli bir merhale kılar:

Ey Murâdî bu fenâ-dâra gönül virme sakın
Turıcağ cây degül belki hemân merhâledür Murâdî G 431/5
Sahn-ı sarây-ı ‘âleme her ki konar göçer yine
Kimse karâr eylemez merhâledür? bu râh ile Murâdî MÜ 27

Ebedi olana bir merhale olan bu dünyanın yaratılış gayesi de ahiret mutluluğunu kazanmaktır. Bu yönüyle dünyanın yaratılış gayesini içselleştirmek ve ukbayı nazara alarak bir dünya hayatı inşa etmek önem kazanmaktadır. Murâdî’ye göre bu yaratılış gayesine dünyada âmâ kesilen insanı bekleyen ebedi nimetlerden mahrumiyettir:

Ey Murâdî bu cihân kesb için oldı icâd
Anda yarın görimez bunda olan a‘mâdan Murâdî G 1117/5

İnsanın uzun soluklu olan Ontolojik yürüyüşünün kısa bir merhalesi olan dünya hayatı, barındırdığı unsurlar itibariyle de geçicidir. Ayeti kerime de dünya hayatının kısalığı: “*Kıyamet gününü gördüklerinde (dünyada) sadece bir akşam vakti ya da kışlık zamanı kadar kaldıklarını sanırlar*”⁶⁷ şeklinde dile getirilir. Murâdî, dünya ve ukbayı, nimetler ve lezzetlerinin geçiciliğiyle şiiirinde ele alır. Geçici dünyayı ebedi nimetler yurdu olarak vasfedilen ahiret ile kıyaslar ve dünya lezzetlerinin dâimî olan ahiret nimetlerine göre süreklilikten uzak anlık lezzetler olduğunu belirtir:

Sen bu cihânı n’idersin lezzeti çün bir ân ola
Ahiret iste ey gönül kim sana câvidân ola Murâdî G 1442/1

Murâdî’ye göre, talihî çok kısa olan bir dünya hayatı için haddinden fazla zahmet çekmek, kamil bir akıl sahibi için reva değildir:

Bir lahza devri der felek niçün sana bunca emek
Ger ‘âkîl-i kâmil isen dünyâdan olğıl sen berî Murâdî G 1545/2

Murâdî, fanilik-ebedilik bağlamında dünya ve ukba sıkıntılarını değerlendirir. Onun ölçüsüne göre fani olan dünyaya yönelik sıkıntılar dünyanın mahiyetine uygun bir şekilde kıymetsizken ebedi olan ahirete yönelik çekilen sıkıntılar ise kıymeti haizdir. Bu meyanda dünya için ölçüsüz bir zahmet makbul sayılmamış, Kur’an-ı Kerim’de sabır ve tahammül timsali olarak gösterilen Hz. Eyyub⁶⁸ gibi, ahireti ön planda tutarak dünyanın mihnet, dert ve sıkıntılarını sabırla çekmek ahiret saadetine vesile sayılmıştır:

Çeke gör kahr-ı dünyâyı nitekim çekdi ol Eyyüb
Bu günki gün çeken kahrı yarın anda olur hurrem Murâdî G 871/6

Dünyanın aldaticı cazibesine kapılmayan mert insanlar, ahiret yararını ön planda tutup varacakları son durağın nâr olan cehennem değil nûr olan cennet durağı olması için mücadele ederler:

Er olan eyler ‘ukbânun yarağın
Durışur eyleye cennet turağın Murâdî M 19/3
Niçün bir iki günlük ‘ömre ey yâr
Olup mağrûr idesin yirüni nâr Murâdî M 45/3

⁶⁵ Aclünî, *Keşfu’l-Hafa*, (çev. Mustafa Genç), Beka Yayınları, I/412.

⁶⁶ Güldütuna, *Yel*, a.g.m, s.207.

⁶⁷ (Naziât, 79/46).

⁶⁸ (Enbiyâ, 21/83-84), (Sâd, 38/41-44), Bkz. Ömer Faruk Harman, “Eyyüb”, DİA, XII, 16-17; Nurettin Albayrak, “Eyyüb”, DİA, XII, 17.

Dünya, matlup olan ebedi saadeti elde etme mücadelesinin verildiği mahal olması yönüyle de dikkate şayandır.⁶⁹ Dünyanın bu vasfından gaflet, insan için ahirette fayda sağlamayacak derin bir pişmanlığın göstergesi olan “heyhat” nidasıdır:

Ey Murâdî bunda gör matlûbunu idüp taleb
Yoksa ne assı sana ol vâde-i heyhâtdan Murâdî G 1087/5

Murâdî, bir hükümdar şair olarak sahip olduğu makam ve itibarın ahirette kendisine fayda sağlamayacağı gibi bilakis gam ve kedere sebep olabileceğinden endişe eder:

Sanma kim fâ'ide kıla sana bu 'izzet ü câh
Âhiredde duruş olmaya sana hem ile gam Murâdî G 922/3

Muhammed İkbâl (v.1938), dünya ve ukbâ ilişkisini Murâdîye benzer şekilde şiirlerinde dile getirir. O, dünyanın bir çalışıp çabalama yeri olduğunu, insanın madden ve manen ilerlemesi gerektiğini vurgular. İnsanın ya manevi sultanlıkta, yahut dünya sultanlığında yücelmek suretiyle güçlü bir misyona sahip olması gerektiğini belirtir:

“Tuğrul sultanlar gibi dünya hakimiyetine çalışmalı.
*Ya da dervişlerin sultanlık tarzını kapmalı”*⁷⁰

Murâdî, Osmanlı Devleti'nin gücünün ve sınırlarının en yüksek seviyelere çıktığı bir devrin hükümdarıdır.⁷¹ O aynı zamanda İslam halifesi sıfatıyla siyasi ve dini gücü elinde bulundurmak suretiyle dünyada güçlü bir misyona sahip olmuş, her türlü güzelliğin sahibi olan Nakkâş-ı ezele⁷² yönelerek manevi sultanlığa erişme arzusunu da ortaya koymuştur:

“Cihânun nakşına bakma anun nakkâşını iste”
Cemî'-i 'âlemün levhin musavver kılmaz illâ hû Murâdî G 1206/3
Sana yüz tutan iki dünyâyı pâ-mâl eyler ol
Bir gedâ-yı kemterün iki cihâna pâdişâ Murâdî G 20/4

Gönül sultanı olma yolunda dünya-ukba, madde-mana kıyaslaması yapan Murâdî, her türlü dünya mal ve makamın gözünde kıymetsiz olduğunu beyan eder. Onun dünyaya karşı bu feragatı neticesinde her türlü manevi rütbeyle eriştiğini açıkça belirtir:

Mâl ü câha bakmazam hardal degüldür 'aynuma
Mihr içinde bulmuşumdur her ne rütbet var ise Murâdî G 1229/4

Murâdî, yaşadığı derin manevi hallerden ve ulaştığını düşündüğü birtakım makamlardan dolayı şiirinde bazen muammalarla örülü bazen de açıkça dile getirdiği üzere kendisini velayet makamına yakın hisseder.⁷³

Gel Murâdun kavline kavl ol ki sultân olasın
Kulasın bu saltanatla nice bin bin şâhı tâb Murâdî G 171/5

TERK DÜŞÜNCESİ

Arapça, bırakmak, terketmek manalarına gelen terk,⁷⁴ fark ve fena ehli dervişlerin bir tarikat alameti olarak başlarına taktıkları⁷⁵ tâc ve külâhların dilimine denirdi. Dört terkli olan Edhemî dervişlerinin külâhları simgesel bir anlama sahipti.⁷⁶ Bunlar: terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî ve terk-i terk şeklinde yaygın birer tasavvufî ıstılah olarak kullanılmıştır.⁷⁷ Bu dört terk aynı zamanda masivâyı terk etmek,⁷⁸ zühde erişmektir. Sûfiler, terk ve tecerrüdü, zühdün gereklilik ve alâmetlerinden saydıkları için sahip olunan mülkleri ve nefsin hazlarının terkinin vacip saymışlardır.⁷⁹ Murâdî akıllı kimsenin aşk ile aşına olup dünyayı ve her türlü masivâ unsurunu terk ederek zühde ulaşacağını belirtir:

Mâsivâyı terk idüben dünyeden bî-zâr ol
Âkil isen ey gönül 'ışk ile olgıl âşinâ Murâdî G 21/2

⁶⁹ Altıntaş, a.g.e., s.106.

⁷⁰ İkbâl, a.g.e., s.80; Çelik, a.g.e., s.299.

⁷¹ Ö. F.Yılmaz, a.g.e., s.251.

⁷² Ezeli Nakkaş. Ezeli olup her şeyin nakşını yapan Allah (c.c.). Başlangıcı ve sonu olmayıp zamanla sınırlı olmayan ve bütün varlıkların bir nakış halinde yaratan Allah (c.c.). Bkz http://www.luggat.com.tr/Nakkaş-ı_ezel

⁷³ Nurdan Şahin, *III.Murâdın Şiirlerine Yazılan Şerhler Mecmuası (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 8.

⁷⁴ Pala, a.g.e., s.449; Cebecioğlu, a.g.e., s.713; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.482.

⁷⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 713.

⁷⁶ Pala, a.g.e., s. 449.

⁷⁷ Pala, a.g.e., s.449; Cebecioğlu, a.g.e., s.713; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 482.

⁷⁸ Uludağ, “Masivâ”, *DİA*, XXVIII, s.76.

⁷⁹ İzzeddin Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları*, s.368.

Terkin kısımları aynı zamanda menevi gelişim seyrinin de ortaya koymaktadır. Bu manevi gelişim seyrinde dünya ve nimetleri ahiret için, ahiret ve nimetleri ise cemâli temâşa için terk edilir. Nihayetinde ârif kendini ve terki de terkeder. Terk artık ârifin zihinden silinmiş gündemi olmaktan çıkmıştır.⁸⁰

Bayezid-i Bestâmi, dünyaya bağlılığın manevi kemâle ulaşmaya ve sûfler için bir maksut olan vuslata erişmeye engel olduğunu belirtir.⁸¹ Murâdî, divanında manevi gelişim seyrine mütenasib bir şekilde terk kavramını kullanmaktadır. “*Bu fenâ dünyâyı terk idüp yabana at gönül*”⁸² diyerek dünyayı ahiret için terk düşüncesini dile getiren Murâdî, bir sonraki aşamada “*Târik-i dünyâ olupdur dil dahı hem ahret*”⁸³, “*Sensiz n’ideyin olmasun ‘ukbâyile dünyâ*”⁸⁴ diyerek dünya ve ukbâdan yüz çevirmiş, “*Kıluram ancak seni dünyâda ‘ukbâda taleb*”⁸⁵ beytiyle nihayi maksadının cemâl iştiyakı yani vuslat olduğunu ifade etmiştir.

Dünyayı Terk

Murâdî, dünyaya dayanmamayı, aldanmamayı, ondan el çekmeyi, gönül vermemeyi, gönülden çıkarmayı ve nihayi terk düşüncesinde âlemden feragat etmeyi telkin eder. “*Yabana at gönül*” redifli gazelinde mal, makam vb. her türlü dünyalığın fani olduğu, insana gerçek anlamda fayda sağlayamayan dünyanın terk edilmesi ve gönül verilecek, muhabbetle bağlanılacak olanın ancak bâki olan Hak Teâla olduğunu dile getirir:

*Bu fenâ dünyâyı terk idüp yabana at gönül
Fâ’ide kalmaz sana çün kim yabana at gönül
Mâ’il olma ‘iş ü nûşa çün fenâdur ‘âkıbet
Gel fenâyı ihtiyâr itme yabana at gönül
Sana ne assı kılısar’izz ü haşmet câh u mâl
‘Işk-ı Mevlâdan berüsin sen yabana at gönül
Çünkü dünyâ-yı denî kalmadı hiçbir kimseye
Kalmayıser sana vü gayra yabana at gönül
Olma mâ’il Hak Te’âlâ hazretinden gayrıya
Gayret eyle gayrıya cümle yabana at gönül* Murâdî G 766

Murâdî, kendisinin bir ahiret maili olarak dünyaya meyiletmediğini, “*yabana at gönül*” redifli gazelinde ifade ettiği bütün dünyalıkları terk ettiğini aşağıdaki beyitte daha sarıh bir şekilde dile getirir:

*Bu Murâdî ne kim olmuş kamu terk itdi hemân
Âhiret mâ’ili dünyâ sever anlama sakın* Murâdî G 1106/5

Kur’an-i Kerim’de: “*Nefsânî arzulara, kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır*”⁸⁶ buyrulur. Murâdî, büyük bir imparatorluğun hükümdarı olmasına rağmen O, “*ednâdan a’lâya*” erişme, ahirette yüce makamlara ulaşma arzusundadır. Bu uğurda geçici olan dünyadan, sahip olduğu mal-mülk, makam gibi her türlü dünyalığı terk etme düşüncesini dile getirir:

*İrişem dir isen ednâdan eger a’lâya
Bu cihân mülkini dübdüz yüri var arduna at* Murâdî G 176/ 3
*‘Âli olmak dilersen ‘ukbâda
Bakma dünyâyı şimdi ey meh-rû* Murâdî G 1183/10
*Terk eyle cihânda câh u mansıb
Tâ virile sana ulu rütbet* Murâdî G 210/3

Murâdî sahip olduğu sarayların, gönlünü ve saraylarını süsleyen cariyelerin her birinin faniliğinin idraki içerisinde. O, ebedi olan cennet saraylarının ve güzellikleri daim olan cennet hurilerinin özlemi içerisinde. Murâdî, ebedi nimetlere erişebilmenin ancak fani olanları terk etmek suretiyle mümkün olabileceğine inanır ve bu inancını şöyle dile getirir:

*Tâs-bâz u sâhir olmuşdur felek aldanmagıl
Sevmedil dünyâyı câyun tâ kusûr u hûr ola* Murâdî G 1438/2

⁸⁰ Uludağ, a.g.e., s. 482.

⁸¹ Altıntaş, a.g.e., s.107.

⁸² Murâdî G 766/1.

⁸³ Murâdî G 905/4.

⁸⁴ Murâdî G 85/4.

⁸⁵ Murâdî G 126/1.

⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/14.

Dini geleneklerde, dünyadan ve dünya tutkularından uzaklaşmak ruhsal olgunluğa erişme ve arınmanın bir yolu olarak görülür.⁸⁷Tasavvufî eğitim de kişinin dünyevi işlerden kendisini soyutlayarak bütün varlığıyla Hakk'a yönelmesini ifade eder.⁸⁸Murâdî en büyük devletin fani cihandan el çekmek olduğunu dile getirir. Gerçek saadet ve huzurun halktan uzak Hakka yakınlık olan uzlette Hakk'ın zikriyle meşgul olmaktan geçtiğini dile getirir:

Devletün var ise çek fâni cihândan destüni

Künc-i 'uzlet ihtiyâr it zikr-i Hak devlet yiter Murâdî G 363/2

Huzur ister isen 'azm-i kenâr it

Bırak dünyâyı terk-i kâr u bâr it Murâdî G 204/1

Murâdî, tacını ve tahtını dervişlik yolunda terkeden İbrâhîm b. Edhem⁸⁹ gibi sultanlık kaftanını terk edip garip dervişlerin dünyayı terk edişlerinin bir sembolü olarak giydikleri yamalı bir elbise⁹⁰ giymenin özlemini çeker:

Terk eyleyüp lübs-i kaba geysün murakka 'bir 'abâ

Olsun garîb ü mübtelâ terk eylesün dünyâyı ol Murâdî G 805/3

Murâdî, dünyayı terk etmek suretiyle kalbin arınacağını belirtir. Bu arınmayla kalp, mâsiva istilasından kurtulur. Dünyevi yüklerini üzerinden atmış olan bir kalbin temennisi yegane gerçek varlık olan Allah (c.c) olur. Hakkın temennisiyle ma'rifete erişme imkanı elde edilir:

Murâdî terk-i dünyâ kıl hemân kalbi musaffâ kıl

Hemân kasd-ı temennâ kıl kalanın anla cümle hâb Murâdî G 145/5

Ey Murâdî bu cihân milkini terk eyle yüri

Ma 'rifet bâbını keşf eyleye tâ kim sana ol Murâdî G 797/5

Murâdî, insanı marifete ulaştıran arınmış bir kalbe sahip olmanın yanısıra kâmil bir akla sahip olmanın da dünyayı terk düşüncesinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtir. Terk kavramının ele alınışında her ne kadar kalp ve aklın işlevi ayrı ayrı beyitlerde ele alınmış olsa da ilgili beyitleri bir bütün olarak ele aldığımızda bu hususta akıl ve gönül bütünlüğünün öneminin vurgulandığı görülür:

Bir lahza devri der felek niçün sana bunca emek

Ger 'âkîl-i kâmil isen dünyâdan olğıl sen berî Murâdî G 1545/2

Fenâ dünyâdan i 'râz eyle ey dil

Cihân rengine aldanmadı 'âkil Murâdî M 45/1

Dünya ve Ukbayı Terk

İnsanı yüceltip ebedileştirecek olan dünya ve ukbayı terk duygusudur. Cennete ve Ahiret nimetlerine erişmekten öte vuslata ulaştıran sanat, maddeye hakim olmak, dünya ve âhiret güzelliklerinden müstağni kalabilmektir.⁹¹ Dünyayı ahiret için terkeden zahid, manevi gelişim seyrinde marifete ulaşıp cemâli tecellilere nail olunca⁹² dünya da ukba da gönlünde eski değerini yitirmiş olur. Murâdî, artık gönlünün dünyada da ahirette de olmadığını dile getirerek zühdden irfana geçişin emarelerini ortaya koyar:

Şimdi sorar isen eger ey sâhib-i kemâl

Zann eyleme ki dünyâda 'ukbâdadur gönül Murâdî G 820/3

Teferrüc eyle âlâyı gider dünyâ vü'ukbâyı

Bilürsen işbu ma'nâyı başunda var imiş devlet Murâdî G 183/4

Sûfiler için nihayi maksat olan Hakk'a vuslatta⁹³ terk düşüncesi önemli bir yer tutar. Bu gayeye sahip olduğu görülen Murâdî, Hakk'a vuslat yolculuğunda dünyanın ve ukbanın kendisi için bir ayak bağına dönüştüğü endişesine kapılır. İki dünyadan da sarfinazar etmek suretiyle endişesinin zail olduğunu yaratana minnet ve şükran duygularıyla dile getirir:

Ben sanurdum iki 'âlem bana oldu pâ-y-bend

Hamdü li'llâh iki dünyâdan ferâgum var imiş Murâdî G 622/2

⁸⁷ Şinasi Gündüz, "Uzlet", XLII, 255.

⁸⁸ Uludağ, "Uzlet", XLII, 256.

⁸⁹ Bkz. Reşat Öngören, "İbrâhîm b. Edhem", DİA, XXI, s.293-295.

⁹⁰ Cebececioğlu, a.g.e., s.517.

⁹¹ Çelik, a.g.e., s.298.

⁹² Uludağ, *Tasavvuf terimleri sözlüğü*, s. 113.

⁹³ Semih Ceyhan, "Vüsül", DİA, XLIII, 143.

Aşığa niyaz maşuğa naz yaraşır düsturunca sufiler büyük bir muhabbetle bağlandıkları Rablerine karşı niyaz üzere yaşarlar. Buna mukabil bazı büyük sūfiler, elde etikleri Hakk'a yakınlığın vermiş olduğu hissiyatla yaratana karşı daha samimi, yer yer senli benli, resmiyetten uzak bir dil kullanırlar.⁹⁴ Dünyayı ve ukbâyı terk ederek bütün kayıtlardan kurtulduğunu dile getiren Murâdî, şiirinde naz makamında olduğunu ihsas eden samimi ifadeler kullanır:

Târik-i dünyâ olupdur dil dahı hem ahret

Sır ile peymânımız var anı senden isterem Murâdî G 905/4

SONUÇ

Bu makalede, bir Osmanlı hükümdar şairi olan Murâdî (Sultan III. Murad)'nin divanında yer alan dünya ile ilgili şiirlerden hareketle dünya tasavvuru tespit edilmeye çalışılmıştır. Sultan III. Murad, şehzadelikinden itibaren sūfî şahsiyetlerle ve tasavvufî çevrelerle temasını sürdürmüş, her daim irfanî bir muhit oluşturmuş ve muhit içerisinde tasavvufî bir fikre ve şahsiyete sahip olmuştur.

Murâdî divanında, dünya temasının oldukça yoğun bir şekilde yer aldığı ve bu temanın çoğunlukla tasavvufî bir boyutta şiire yansımış olduğu görülür. Dünya kavramı, divanda dünyanın mâhiyeti, dünyanın faniliği, bir hayal olduğu, ölümlü oluşu, vefasızlığı, akıllı kimsenin fani dünyaya bel bağlamayacağı, dünyanın dert ve mihnet yurdu oluşu ve dünya-ukbâ ilişkisi çerçevesinde yer alır. Bunların yanında bir hükümdar olarak sahip olduğu servet, mevki ve benzeri her türlü dünyalığın fanilikle malûllüğüne sıkça atıfta bulunur.

Murâdî Divanı'nda dünyanın mahiyeti ile ilgili ana temalardan biri dünyanın fâniliğidir. Murâdî, servet ve saltanat sahibi bir padişâh olduğu halde ölüm karşısında çaresizliğini dile getirir. Her türlü makam ve mevkinin faniliğini tarihe atıfta bulunarak devirlerinde büyük bir siyasî, iktisadi güç ve şöhrete erişmiş Cem, Kubâd, Darâ, İskender ve benzeri hükümdarların akıbetini hatırlatarak ibretle ortaya koyar. Her biri dünyada birer güç ve kuvvet sembolü haline gelmiş olmalarına rağmen ölüm karşısında hiç bir itibarı olmayan bir gedâdan (köleden) farkları olmamıştır.

Murâdî'nin dünya ve ukbâ tasavvurunun Kur'an ve Sünnet çerçevesinde İbnü'l Arabî ekolüne bağlı diğer yazar ve şairler gibi vahdet-i vücud düşüncesi bağlamında şekillendiği görülür. Bu düşüncede, mutlak varlık sadece Allah (c.c.)'tir ve masiva olarak görülen Allah (c.c.)'in dışındaki varlıklar da yaratının varlığının çeşitli şekillerde tecellisinden ibarettir. Bu bağlamda Murâdî, insanı Allah'tan uzaklaştıran gaflete düşüren, ruha karşı nefsi besleyen her şeyi; mal, mülk, itibar, menfaat, mevki, şöhret vb. unsurları dünya olarak değerlendirmiş ve dünyaya karşı menfi bir düşünceye sahip olmuştur. Mutasavvıflar nezdinde dünyanın kozmik yapısına yönelik olmayan bu menfi bakışın, Murâdî de mutlak varlık olan Allah (c.c.)'ı ve ebedi olan ahiret hayatını unutturan bir dünya algısına yönelik olduğu görülür.

Ebedi olana bir merhale olarak gördüğü bu dünyanın yaratılış gayesinin de ahiret mutluluğunu kazanmak olduğunu belirtir. Dünyanın yaratılış gayesini içselleştirip ukbâyı nazara alan bir dünya hayatı inşa etme hedefine yöneldiği görülür. Murâdî, akıl ve gönül birlikteliğiyle dünyanın ahiret ile olan bağını doğru bir şekilde anlama çabası içerisinde olmuş, dünyayı mutlak anlamda menfi gören anlayışları reddetmiştir.

Murâdî'nin dünya tasavvurunun en dikkat çeken yönlerinden biri de dünya ve ahiret safhalarını, bir olan âlemin birer yansımaları olarak gören teozofik yaklaşımdır. Bu düşünceye göre dünya, kendisiyle sınırlı olmayan, daha sonra gelen ahiretle güçlü bir bağı olan ve hakikatte fani olmayan bir gerçekliğe sahiptir. Bu tasavvurun Hakk'ın birliğinden zuhur edip yine tevhide doğru seyri içeren vahdet-i vücûd düşüncesiyle uyumlu olduğu görülür.

Murâdî, dünyayı ve her türlü masivâ unsurunu terk ederek vahdete ulaşma gayesini taşımıştır. Dünyayı ahiret için terkeden Murâdî, manevî gelişim seyrinde, muhabbetle marifete ulaşıp cemâli tecellilere nail olduğunun emarelerini ortaya koyar. Dünya ve ukbanın gönlünde eski değerini yitirmiş olduğu görülen Murâdî, artık gönlünün dünyada da ahirette de olmadığını dile getirerek dünyanın ve sonrasında ukbbânın terkinin salık vererek fenâ makamına yönelişi terennüm eder. Onun nihâi maksadının varlığını da terk ederek bâki olan Hakk'a vuslat olduğu görülür.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İ.M. (2019), *Keşfü'l-Hafa*, (Çev. Yusuf Genç), Beka Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, N. (1995), "Eyyûb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (DİA), (XII): 17, İstanbul.
- Altıntaş, H. (1981), *Marifetname'de Tasavvuf*, Cimtay Matbası, İstanbul.
- Bakırcıoğlu, N. Z. (1981), *Yunus Emre Divanı*, Ötüken Yaayınları, İstanbul.
- Çağrıç, M. (1993), "Câh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), (VII):14-15; İstanbul.
- Cebecioğlu, E. (1997), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayın., Ankara.
- Çelik, İ. (2004), *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

94 Necdet Tosun, "Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Naz Makâmındaki Sözleri ve Tasavvufta Naz", Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, IV, Ek Sayı: 1, s.3.; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 365; Cebecioğlu, a.g.e., s.541.

- Ceyhan, S. (2013) , “Vüsûl”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XLIII): 143-145, İstanbul.
- Cezar, M. (2010), *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Danışmend, İ.H. (2011), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul.
- Erdoğan, K. (2008), *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erginli, Z. (2006), “*Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünya Algısına Toplu Bir Bakış*”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15 (2):13-76.
- Felsefe Taşı Düşünce Platformu, felsefesi.org.
- Gazâlî, İ. (1993), *İhyâu Ulûm'd-Din I-IV*(1. Baskı), Tuğra Neşriyat, İstanbul.
- Gündüz, Ş. (2012), “Uzlet”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (DİA), (XLII): 255-256, İstanbul.
- Hammer, B. J. V. P. (1990), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Harman, Ö. F. (1995), “Eyyûb”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (DiA), (XII):16-17-İstanbul.
- III. Murad, S. (2015), *Sultan Üçüncü Murad, Murâdî Dîvânı*, (Haz.: H. Ahmet Kırkkılıç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul.
- İbn Haldun, (1977), *Tasavvufun Mahiyeti*, (Haz: : Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İkbal, M. (1983), *Cebraîl'in Kanadı*, Furkan Yayınları, İstanbul.
- İnal, H. İ. (2008), , *Büyük Osmanlı Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008.
- İsfahanî, R. (2010), *Müfredat (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, (Çev. : Yusuf Türker), Pınar Yay., İstanbul.
- Karadayı, O. (2022), *Aşık Tarzı Şiir Geleneğinde Tasavvuf*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kâşânî, İ. (2010), Mahmud b. Ali Natanzî, *Tasavvufun Ana Esasları* (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye), (Çev. Hakkı Uygur), Kurtuba Kitap, İstanbul.
- Kılıç, M. E. (2012), *Sûfi ve Şiir*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Ögke, A. (2013), “Alvarlı Efe Hazretleri'nin Hülâsatü'l-hakâyık'ında Bir Mâsivâ İmgesi Olarak Dünya”, (Ed. Cengiz Gündoğdu), Uluslararası Hâce Muhammed Lutfi (Alvarlı Efe) Bildirileri, ss. 483-491, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Öngören, R. (XXI), “İbrâhim b. Edhem”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, (DİA), (XXI):295-296, İstanbul.
- Peçevî, İ. (1999), *Peçevî Tarihi I-II*, (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Rabbânî, İ. (1996), *Mektubat*, (Çev. : M.M. Zirek), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul.
- Şahin, N. (2019), *III.Muradın Şiirlerine Yazılan Şerhler Mecmuası* (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme), Yüksek Lisans Tezİ, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sargut, C. (2019), *Hız Şit Fusûsu'l Hikem Çalışmaları 2*, Nefes Yayınları, İstanbul.
- Serrâc, T. (1996), *el-Lüma' (İslam Tasavvufu)*, (Haz. : Hasan Kamil Yılmaz), Altınoluk Yayınları, İstanbul.
- Çelebi, S. (1990), *Mevlid (Vesiletü'n-Necât)*, (Haz. Faruk K. Timurtaş, MEB Yayınları, İstanbul
- Tatçı, M. (1997), *Yumus Emre Divanı I-IV*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Toğaloğlu, B. (2007), “Ölüm”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXXIV):34-35, İstanbul.
- Tosun, N. (2009), “Sır”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 37:115-116.
- Tosun, N. (2017), *Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Naz Makâmındaki Sözleri ve Tasavvufta Naz*”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4 (1): 1-7.
- Türer, O. (2005), “Aziz Mahmud Hüdâyi'nin Bir Şiirinin Varlık ve İnsan Felsefesi Açısından Tahlili”,(Ed. Hasan Kamil Yılmaz) , *Aziz Mahmud Hüdâyi Uluslararası Sempozyum Bildirileri I*, ss. Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, S. (1994), “Dünya”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (X):22, İstanbul.
- Yılmaz, Ö. (2007), “Tasavvuf Kültüründe İnsan-Dünya İlişkisi”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8(18):191-203.
- Yılmaz, Ö. F. (1999), *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, Osmanlı Yayınevi, İstanbul.